

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FİDAN VAQİF QIZI SALAYEVA

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN
DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİYA NƏZƏRİYYƏSİNİN
İNKİŞAFI**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Məhərrəm Abbasəli oğlu Hüseynov
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə “_28_” _03_ 2013-cü il saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.SEYİDƏLİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyəti böyükdür. Onlar dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz və zəngin xüsusiyyətli bir layıdır. Dilin frazeoloji sistemində xalqın həyat və məişətinin, tarixi keçmişinin, adət və ənənələrinin, müdrikliyinin, milli psixologiyasının çox aydın, parlaq əksini görürük.

Frazeologizmlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə saflaşır, obrazlılığı, ekspressivliyi, ifadəliliyi artırmaqla, nitqin səlisliyini, emosionallığını təmin edir.

Dilçilik tarixindən də məlumdur ki, frazeologiya müstəqil dilçilik şöbəsi kimi birdən-birə yaranmamışdır. Onun dilçilik elmi sistemində müstəqilləşməsi uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesi ilə bağlıdır. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də leksikologiyada frazeologiya xüsusi tədqiqat sahəsi, ondan leksikologiyanın bir şöbəsi kimi bəhs edilmişdir. Sonralar isə frazeologiyanın zəngin təbiəti nəzərə alınaraq onun hərtərəfli şəkildə araşdırılması, müxtəlif istiqamətlərdən tətbiq edilmiş xüsusiyyətləri, onlar haqqında ayrıca dilçilik termininin, başqa sözlə, frazeologiya adlanan müstəqil dilçilik şöbəsinin yaradılması zəruriyyətini doğurmuşdur.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan dilçiliyində də frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinin hərtərəfli aspektdə öyrənilməsi aktual xarakter daşıyır. Buna görə həmin mövzunun araşdırılması da bu səbəbdən irəli gəlmişdir.

Frazeoloji vahidlər dil sisteminin iki səviyyəsindən asılı və ikinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi həm sistem-struktur, həm də antroposentrik baxımdan xüsusi diqqət tələb edir. Sistem statusu frazeoloji vahidi məhz struktur konfigurasiya kimi öyrənməyi tələb edir. Digər tərəfdən, frazeoloji vahidlər milli təfəkkürü qabarıq şəkildə əks edən mühüm işarələrdir. Deməli, antroposentrik dilçilik frazeoloji vahidlərin təşəkkülünə və onların əsasını təşkil edən rəmzlərə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bunlar həm milli psixologiyayı, həm tarixi, həm də mədəniyyəti nümayiş etdirən ən parlaq dil vahidləridir.

Azərbaycanda keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq frazeoloji axtarışlar çox yüksək nəzəri səviyyədə aparılır. Bir sıra özünəməxsus konsepsiyalar yaradılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili frazeologiyasının bir sistem kimi öyrənilməsinə hələ də ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Uzun bir tarixi inkişafın məhsulu olan frazeologiya ümumi dilçilikdə müstəqil bir elm kimi təşəkkül tapdıqdan sonra diqqəti daha çox cəlb etmiş, müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Odur ki, mövcud tədqiqat işinin də əsas məqsədi Azərbaycan dilçiliyində keçən əsrin ikinci yarısında yaranan frazeologiyaya dair konsepsiyaları bir sistem şəklində araşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün buna müqabil aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi olduqca vacibdir:

- strukturalizm və frazeologiyanın ümumi dilçilikdə mahiyyətini təyin etmək;
- dilçilikdə frazeologizmlərin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- müasir sistem-struktur və koqnitiv dilçilik üzrə ədəbiyyatı araşdırmaqla aparılan tədqiqatın nəzəri prinsiplərini müəyyən etmək;
- akademik V.V.Vinoqradovun semasiologiya və frazeologiya nəzəriyyəsinin dilçiliyə təsirinin mahiyyətini göstərmək;
- M.Tağıyevin və H.Bayramovun frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafındakı baxışlarına bir daha nəzər salmaq;
- Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin ikinci yarısında yaradılan frazeologiyaya dair konsepsiyaları təhlil edib sistemləşdirmək;
- Azərbaycan frazeologiyasının inkişafı prosesində bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək;
- tədqiqatın nəticəsində ümumiləşdirmələr aparmaq və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi onunla səciyyələnir ki, burada qarşıya qoyulan məsələlər bu vaxta kimi tam öyrənilməmişdir. Doğrudur, frazeologiya ilə məşğul olan alimlərin zəhməti uğurlu və təqdirəlayiqdir. Lakin H.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsəri istisna olmaqla, onların apardıqları araşdırmalarda frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Odur ki, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafının ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilməsi, frazeoloji fikrin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onun diaxron və sinxron planda araşdırılıb təhlil edilməsi, nəzəri ümumiləşdirmənin aparılması, frazeoqrafik sistemin bəzi prinsiplərinin, onun hüdudlarının müəyyənləşdirilməsində fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi və s. əsərin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilçiliyin ayrıca bir şöbəsi kimi frazeologiya elminin öyrənilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafının tədqiqata cəlb edilərək sistemli şəkildə araşdırılması, onun mahiyyətinin açıqlanması ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin işlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya nəzəri səciyyə daşdığına görə orada olan ümumiləşdirmələr də nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Ayrı-ayrı konsepsiyalar və Azərbaycan frazeologiyası bütövlükdə dünya dilçiliyi və ümumi frazeologiya nəzəriyyəsi baxımından dəyərləndirilir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsərin materialları və nəticələri ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında, Azərbaycan dilçiliyi tarixi və frazeologiya üzrə dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, proqramların, monoqrafiyaların yazılmasında yardımçı bir vəsait ola bilər.

Bu dissertasiyadan nəinki Azərbaycan dilinin, həm də başqa xalqların dillərinin tarixi frazeologiyasının və leksikoqrafiyasının araşdırılmasında, frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərində bir nümunə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyektini. Aparılan tədqiqatın obyektini XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan frazeologiyasının nəzəri özünəməxsusluğu, XX əsr dünya dilçiliyi fonunda Azərbaycan alimlərinin yaratdığı baxışlar sistemi təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Azərbaycanda frazeoloji konsepsiyalar ümumi nəzəri platformaya malik olmayıb.
2. Frazeoloji konsepsiyalar müxtəlif dil nəzəriyyələri əsasında formalaşmışdır.
3. Ənənəvi konsepsiyalar frazeoloji vahidi və sabit söz birləşməsini fərqləndirməyib.
4. Strukturalizm Azərbaycan frazeologiyasına bilavasitə təsir göstərmişdir. Azərbaycan frazeologiyasında struktural baxışlar (M.T.Tağıyev) sovet elmində hökm sürən V.V.Vinoqradov konsepsiyasından fərqli olub.
5. Ənənəvi konsepsiyalar funksional-semantik səciyyə daşıyır.

6. Frazeoqrafiya XX əsrdə öz həllini tam tapmayıb və çox vaxt leksik mənə frazeoloji mənadan fərqləndirilməyib.

Tədqiqatın mənbə və metodları. Dissertasiyanın yazılmasında istifadə olunan mənbələr əsasən üç növ üzrə qruplaşdırılmışdır: ümumnəzəri, Azərbaycan frazeologiyasına aid materiallar və frazeoqrafiya.

Birinci növ mənbə, əsasən dissertasiyanın nəzəri əsaslarını təşkil edir. İkinci mənbə Azərbaycan dili frazeologiyasına həsr olunmuş əsərlər, üçüncü növ isə frazeoqrafik mənbələrdir.

Dissertasiyanın yazılmasında, əsasən təsviri və müqayisəli qarşılaşdırma metodlarından, frazeologizmlərin təhlilində qrammatik-sintaktik və leksik-semantik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Digər metodlardan tədqiqatın konkret mərhələlərinə, araşdırılan məsələlərə uyğun şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və nəticələr mütəmadi olaraq həmin kafedrada, ali məktəb, ali məktəblərarası, respublika və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrdə şərh olunmuş, 12 məqalə və tezisdə (5-i xaricdə) əksini tapmışdır. Çap olunmuş həmin tezis və məqalələr dissertasiyanın məzmununu əhatə edir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, araşdırma istiqaməti, metodları, mənbələri göstərilir.

Dissertasiyanın “Frazeologiya nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı” adlanan **birinci fəslində** müxtəlif baxışlar sistemləri nəzərdən keçirilir, frazeologiləşmə prosesi dil sisteminin qanunauyğunluqlarından biri kimi dəyərləndirilir və müxtəlif alimlərin həmin prosesə münasibəti izlənilir.

Birinci fəslin birinci yarımfəslı “Ümumi dilçilikdə strukturalizm və frazeologiya” adlanır. Burada qeyd olunur ki, strukturalizm ideyası, ümumiyyətlə, keçən əsrin elmi baxışlarına xas olub. Təkcə dilçilikdə

yox, bütün elm sahələrində XX əsrin əvvəllərində tədqiqat obyektini bütöv bir struktur, xüsusi məntiqə malik olan quruluş kimi anlamaq cəhdləri müşahidə olunub. XX əsrdə sistem baxışlar bütün elm sahələrini əhatə edir. İstər dəqiq elmlər, istərsə də humanitar elmlər öz obyektlərini vahid bir sistem kimi nəzərdən keçirir. Əslində, *sistem* sözü elə vahidlik deməkdir. Vahid olmayan hadisə sistem təşkil edə bilməz.

“Sistem” anlayışı bir neçə mühüm xüsusiyyətlərlə bağlıdır. İlk növbədə, sistem müəyyən bir çoxluğu nəzərdə tutur. Lakin istənilən çoxluq müəyyən bir nizamə tabe olmalıdır. Yaxud sistem təşkil edən çoxluğa daxili nizam xas olmalıdır. Deməli, sistem nizamlanmış çoxluqdur.

F.de Sössür iki növ sistem əlaqə haqqında danışır. Bunlardan birini *assosiativ*, digərini isə *sintaqmatik* adlandırır. *Assosiativ* əlaqələr seçim nəzərdə tutur. Yəni eyni vəzifəni yerinə yetirən iki və yaxud ikidən çox işarədən biri seçilib nitqdə istifadə oluna bilər. Sössürün fikrinə görə, eyni vəzifə ilə bağlı sistemdə neçə ünsür varsa, bunlar *assosiativ* əlaqələrlə bir-birilə bağlıdır. Sössür göstərir ki, “Şüurumuzda yaranan *assosiativ* qruplar nə isə ümumi əlamətə malik münasibət üzvlərinin yaxınlaşması ilə məhdudlaşmır – ağıl əlaqələndiricilərin səciyyəsinə münasibətlərin hər bir halında qavrayır və bununla da münasibətlər müxtəlifliyi qədər *assosiativ* sıra yaradır”¹. Müasir dilçilikdə bu növ əlaqələr *paradiqmatik* əlaqələr adlanır. *Paradiqma* həmişə müəyyən bir əlamət üzərində qurulur.

Bunların əksi olan *sintaqmatik* əlaqələr də, əslində, *assosiativ* səciyyə daşıyır. Sadəcə, bu *assosiasiyalar* *paradiqmatik* *assosiasiyalardan* fərqlənir. *Sintaqmatik* əlaqələrin mahiyyəti ondadır ki, dil ünsürlərinin heç biri müstəqil şəkildə nə öz məzmununu realizə edə bilər, nə də ki, vəzifəsini yerinə yetirə bilər.

H.Bayramov öz *monoqrafiyasında* F.de Sössürün sabit ifadələrin sərbəst söz birləşmələrindən necə fərqləndiyini göstərmişdir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, (речение), adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılmır... Bunların ənənəyə görə daşdığı məna komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, с. 234.

quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir¹.

Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, F.de Sössürün dil və nitq haqqında irəli sürdüyü təlim dilçilikdə sabit birləşmə anlayışının yaranmasında formalaşaraq inkişaf edib dəqiqləşməsində rolu böyükdür. Sabit birləşmə anlayışı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif terminlərlə ifadə olunsa da, bunları birləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, sabit birləşmələr dil faktıdır, nitq faktı deyildir. Deməli, sabit birləşmələr məcazi mənə bildirərək nitqə hazır şəkildə daxil edilir və buna görə də sərbəst birləşmələrdən hədsiz dərəcədə fərqlənir. Başqa cür ifadə etsək, sabit birləşmələr ilə sərbəst birləşmələr qrammatik səciyyəyə görə fərqlənməyələr də mənaca bir-birlərindən fərqlənirlər.

Onu da qeyd edək ki, həm sabit söz birləşməsi, həm də sərbəst söz birləşməsi dildə eyni nominativ funksiya daşıyır. Buna görə də hər hansı sərbəst söz birləşməsi əsas sözlə əvəz olunma funksiyasına da malikdir. Məsələn, *kitab oxumaq – oxumaq*.

Strukturalizmin görkəmli nümayəndələrindən biri S.Kartsevski dil sistemində baş verən mühüm hadisələrdən birini müəyyən etmiş və dil işarəsinin qeyri-mütənasibliyi kimi dəyərləndirmişdi. İşarənin qeyri-mütənasibliyi özünü ifadə və məzmun planlarının üst-üstə düşməməsində göstərir. S.Kartsevski yazırdı: “İşarə və mənə bir-birini tamamilə örtür. Onların sərhədləri bütün nöqtələrdə üst-üstə düşür: eyni işarə bir neçə vəzifə daşıya bilər, eyni mənə bir neçə işarələrlə ifadə oluna bilər. Hər bir işarə potensial “omonim” və eyni zamanda “sinonim”dir, yəni o bu iki mental sıranın kəsişməsində yaranır”².

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “V.V.Vinoqradovun semasiologiya və frazeologiya nəzəriyyəsi, onun dilçilikdə əhəmiyyəti” adlanır. Bu yarım fəsil V.V.Vinoqradovun yaratdığı semasioloji və frazeoloji konsepsiyaların XX əsrin ümumdilçilik baxışları çərçivəsində öyrənilməsinə həsr olunub. Qeyd olunur ki, V.V.Vinoqradovun baxışlarına, bir tərəfdən, rus dilçilik ənənələrinə bağlılıq, digər tərəfdən, dünya elminin nailiyyətləri səviyyəsində axtarışlar xas idi. Alimin maraqları, demək olar ki, dilçiliyin bütün sahələrini əhatə edirdi. Elmin

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s. 7.

² Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Часть 2. М.: Просвещение, 1965, s. 85.

inkişafı baxımından onun əsərləri ən çox üslubiyyat, bədii nitq, lüğətçilik, semasiologiya və frazeologiya ilə bağlıdır.¹

V.Vinoqradovun semasiologiyaya aid əsas elmi əsəri “Sözün leksik mənalının əsas növləri” adlı məqaləsidir. Bu məqalədə alim vahid bir fenomen olan leksik mənanı tamamilə müxtəlif tiplərə ayırır və bunları rus dilinin semantik sistemi baxımından təhlil edir. İlk növbədə V.Vinoqradov leksik mənanı iki növə ayırır: sərbəst və bağlı. Terminlərdən görüldüyü kimi, birinci növ mənanı müstəqil şəkildə reallaşdırır, ikinci növ isə - müəyyən konfigurasiya tərkibindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, V.Vinoqradovun bu baxışları ötən əsrdə frazeoloji konsepsiyaların əsasını təşkil etmişdir. Onun bir çox davamçıları, əslində, elə sərbəst və bağlı mənalının konfigurasiyada fərqləndirilməsi ilə məşğul idilər.

V.Vinoqradov frazeologiya sahəsinə aid iki məqalə yazmışdır. Əslində, alim özü heç bir vaxt bitmiş konsepsiya yaratmaq iddiasında olmayıb. Əksinə, V.Vinoqradov həmişə qeyd edib ki, yazdığı məqalələr, sadəcə, məsələnin qoyuluşu məqsədi güdüb. Lakin onun ardıcılıları məhz daxili məntiqə malik olan müstəqil və bitmiş frazeoloji konsepsiyadan danışırlar.

Akademik V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyası metadil baxımından, fikrimizcə, vahid məktəb yaratmamışdı. Bu iki istiqamətdə özünü bürüzə verir. Birincisi, qeyd olunduğu kimi, V.Vinoqradovun ardıcılıları atalar sözlərini frazeologiyaya aid etməklə dil sisteminin fundamental prinsiplərini pozmuş olurlar. İkinci istiqamət isə özünü əsas terminlərin systemsiz şəkildə istifadəsində və terminoloji aparatın tam formalaşmasında göstərir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə “Müasir koqnitiv paradiqma və frazeologiya” adlanır. Burada qeyd olunur ki, XX əsrin sonuna doğru dilçilikdə tamamilə yeni elmi paradiqma formalaşmağa başlayır. Bu paradiqma müqayisəli-tarixi və sistem struktur paradiqmalardan sonra formalaşır və *antroposentrik paradiqma* adı alır. V.A.Maslova qeyd edir ki, dilin antroposentrikliyini hal-hazırda hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir hesab etmək olar². Antroposentrik paradiqma çərçivəsində dil

¹ В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М. АН СССР, 1963; Избранные труды. Лексикология и лексикография. М. Наука, 1977

² Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: АCADEMIA, 2001, с.5.

mədəniyyətin bir qolu kimi qəbul olunur. Digər tərəfdən, mədəniyyət özü yalnız mətnə və dildə əks olunan fenomen kimi dəyərləndirilir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar leksik-semantik materialı müxtəlif adətlər və mərasimlər ətrafında sistemləşdirirlər. Əslində, bu cür sistemləşmə semantik sahələr üzrə aparılan təhlilləri də xatırladır. Ona görə ki, semantik sahələr bütövlükdə müəyyən mədəni sahələri əhatə edir. Semantik sahəni öyrənmək elə mədəniyyətin müəyyən fraqmentini öyrənmək deməkdir. Dilin semantik sistemini semantik sahələr və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə öyrənməklə bütövlükdə dil sistemini milli mentalitetə uyğun gələn sinxron varlıq kimi dəyərləndirmək olar.

Koqnitiv dilçilik dili informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edir. Strukturalizmin əksi olaraq, koqnitiv dilçilikdə semantika əsas ter tutur. Koqnitiv qəlib, qeyd olunduğu kimi, informasiyanın təşkili (alınması), emalı və istehsalını nəzərdə tutduğu üçün, koqnitiv dilçiliyin fundamental problemlərindən birini semantikanın həqiqətlə mövcud olan münasibətləri təşkil edir. Aydın məsələdir ki, söhbət dil semantikasının həqiqətlə olan münasibətlərindən gedirsə, ilk növbədə, leksik və frazeoloji vahidlər yada düşür. Məhz leksika milli şüurun konseptləşməsindən xəbər verir. Frazeoloji vahidlər isə, dilin ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq, işarələnənə ekspressiv münasibət bildirən vasitədir. Beləliklə də, frazeoloji vahidlər müasir dilçiliyin maraq mərkəzində yerləşir.

Frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti konsept şəklində təqdim edir. Yəni mədəniyyət leksika və frazeologiyada konseptləşir, lakin frazeologiyada mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir və buna görə də frazeoloji vahid kommunikativ effekt baxımından dilin daha güclü vasitəsidir. Beləliklə, müasir dil tədqiqatları məcazlara, frazeoloji vahidlərə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərə xüsusi diqqət yetirir. İlk növbədə, bu diqqət dil vahidlərinin əsasını təşkil edən obrazların konseptləşməsilə bağlıdır. Koqnitiv dilçilik frazeoloji materialı təsəvvürlərin konseptuallaşması baxımından öyrənir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin frazeologiyası tədqiqat üçün geniş imkanlar açır.

Dissertyasiyanın **ikinci fəsl** “Azərbaycanda frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı” adlanır. Bu fəsil dörd paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf “Frazeologiya nəzəriyyəsinin təşəkkül dövrü. Ümumi

prinsiplər” adlanır və əsasən 50-70-ci illərdə formalaşan nəzəri konsepsiyalara həsr olunub.

Frazeologiyaya aid bütün ciddi əsərlərdə ümumi nəzəri məsələlər əhatə olunur və beləliklə də elmin tarixi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan frazeologiyanın nəzəri problemləri, o cümlədən də praktik əhəmiyyəti daha ətraflı M.T.Tağiyevin, F.H.Hüseynovun, N.Rəhimzadənin, S.N.Murtuzayevin H.Həsənovun, H.A.Bayramovun, S.Cəfərovun, M.İ.Adilovun, Z.Əlizadənin, A.Qurbanovun, M.Mirzəliyevanın, A.M.Məmmədlinin, T.İ.Hacıyevin, S.Mehdiyevanın, Q.Kazımovun, N.Seyidəliyevin, Q.Ç.Mahmudovanın və digər Azərbaycan alimlərinin əsərlərində araşdırılmışdır. Azərbaycan frazeoloji fikri XX əsrdə frazeoloji baxışların keçdiyi inkişaf yolu baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yaradılan konsepsiyalar, bir tərəfdən XX əsr dilçilik prinsiplərinə uyğun idi, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilçilik ənənəsini davam etdirirdi.

Frazeologiya, xüsusilə keçən əsrin 60-cı illərində, çox intensiv inkişaf edib. Dilin bu sahəsinin tədqiqatlarını obyekt seçən alimlər çox olub. Lakin frazeologiyanın tarixində bəzi tədqiqatlar mərhələ əhəmiyyəti kəsb edib.

Frazeologizm leksik vahidə bənzəyir və ona görə də çox vaxt onunla eyniləşdirilir. Struktur baxımdan isə bu dil vahidi söz birləşməsindən fərqlənmir və bu səbəbdən müxtəlif dil və nitq vahidləri əksər hallarda qarışdırılır. Deməli, frazeoloji vahidin struktur-semantik sərhədlərinin müəyyənəlməsi bir nömrəli problemə çevrilir. O dövr üçün səciyyəvi olan bir fikir təhlil olunur. Y.Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında yazır: “Nəticə olaraq deyək ki, həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Buna görə də söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqi nəzərdə tutulur”¹. Bu mülahizələrdə, zənnimizcə, bir ziddiyyət

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992, s.160.

özünü açıq-aşkar görsətməkdədir. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahid daxil olduğu dil paradigması üç struktur-semantik sintaqmadan ibarətdir: sərbəst söz birləşməsi – sabit söz birləşməsi – frazeoloji vahid. Həm sərbəst söz birləşməsi, həm sabit birləşmələr leksik vahidlərdən ibarətdir. Y.Seyidov qeyd edir ki, həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Onun sözlərini təkrar verməklə, demək istəyirik ki, ortaya belə bir sual çıxır: əgər belədirsə, onda nə üçün “sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır”? Hansı keyfiyyətdir ki, onları söz birləşmələri silsiləsindən ayıran, özü də *tamamilə*? Çox güman ki, sabit söz birləşməsi dedikdə, müəllif frazeoloji vahidi nəzərdə tutur.

Akademik nəşr olan “Müasir Azərbaycan dili” kitabının birinci cildində frazeologiyaya həsr olunmuş bölmədə belə bir fikirlə rastlaşırıq ki, hər bir dilin leksik sistemində ayrıca formalaşan və funksional cəhətdən ayrı-ayrı sözlərə uyğun olan çoxlu müstəqil dil vahidləri mövcuddur ki, bunlara dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahid, yaxud frazeologizm deyilir. Bunların həcmi isə frazeologiya adlanır¹. Bu fikir də frazeologiya haqqında təsəvvürlərin qarışıq olduğunu göstərir. Məsələn, heç bir dilin leksik sistemində leksikləşmiş söz birləşmələri yoxdur. Frazeoloji vahid funksional cəhətdən də sözə uyğun deyil, çünki sözün əsas vəzifəsi nominativ səciyyə daşıyır, frazeoloji vahid isə – dilin ekspressiv vahididir. Ümumiyyətlə, frazeologiləşmə haqqında təsəvvürlər dəqiq olmayıb, ona görə bu dil hadisəsi leksikləşmə ilə qarışdırılıb. Leksikləşmə nəticəsində leksik vahid əmələ gəlir ki, onun kateqorial əlamətlərindən biri xarici bütövlükdür. Yəni söz birləşməsi elə söz birləşməsi kimi qalırsa, leksikləşə bilməz. Söz birləşməsi leksikləşsə, onun əsasında mürəkkəb söz əmələ gəlir.

Azərbaycanda frazeologiyanın təşəkkül dövrü üçün xas olan xüsusiyyətlərdən əsası sabit söz birləşməsi ilə frazeoloji vahidi fərqləndirməmək idi. Hətta bəzi əsərlərdə kontaminasiya əsasında yeni termin də yaradılıb. Məsələn, A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabının bir bölməsinin adı elə “Frazeoloji (sabit) söz

¹ Müasir Azərbaycan dili. 1 cild. Bakı: Elm, 1978, s.248.

birləşmələri”dir¹. Burada oxuyuruq: “Frazeoloji sabit söz birləşmələri öz xüsusiyyətlərinə görə həm frazeoloji ifadə və ibarələrdən, həm də digər növ birləşmələrdən (sərbəst söz birləşmələrindən) fərqlənir”².

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ənənənin əsası rus dilçiliyində qoyulub. Məsələn, akademik N.M.Şanski yazırdı: “Tərkib hissələri olduğu sözlərin əlaqə növünə görə və ümumi mənalara görə frazeoloji ifadələr sərbəst söz birləşmələrindən heç də fərqlənmir”³.

Məsələnin kökü dildə sabitlik hadisəsinin dəyərləndirilməsindən gedir. Göründüyü kimi, sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi və frazeoloji vahid eyni sistem paradigmasına daxildir. Məsələ onlara xas olan sabitlik növlərini fərqləndirməkdədir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “M.T.Tağıyev və Bakı frazeologiya məktəbi” adlanır. Burada prof. M.T.Tağıyevin baxışları nəzərdən keçirilir və onun yaratdığı əhatə konsepsiyasının keçən əsrin dilçilik məkanında yeri müəyyən olunur. 1966-cı ildə M.T.Tağıyevin «Глагольная фразеология современная русского языка» (“Müasir rus dilinin feli frazeologiyası”)⁴ monoqrafiyası çapdan çıxır və elə ilk dövrdən akademik V.V.Vinoqradovun və digər rus alimlərinin nəzərini cəlb edir. Bu diqqətin əsas səbəbi onda idi ki, M.Tağıyevin təkilif etdiyi elmi üsul bu vaxta qədər sovet dilçiliyində heç kəs tərəfindən işlənməmişdi. Xüsusən də frazeoloji tədqiqatlar V.V.Vinoqradovun semantik identifikasiya üsulunu davam edirdi. Tədqiqatçıların diqqəti frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinə, komponentləri birləşdirən əlamətlərə yönəlmişdi. M.Tağıyev sovet dilçiliyində ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidləri yalnız daxili yox, xarici əlamətləri baxımından da təhlil etməyi təklif edir. Alim göstərir ki, frazeoloji vahid öz-özlüyündə nəzərdən keçirilə bilməz, çünki öz-özlüyündə frazeoloji vahid natamamdır. Bu fikir çoxları tərəfindən nə o vaxt, nə də bu gün düzgün dəyərləndirilməyib. Yəni frazeoloji vahidin, bir dil vahidi olaraq, nə üçün və necə natamam olduğunu dərk etmək çox çətinidir. Əslində isə dil sisteminin digər vahidlərinə müraciət etdikdə, frazeoloji vahidin

¹ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2003, s. 361.

² Yenə orada.

³ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: Высшая школа, 1985, s. 62.

⁴ Тагиев М.Г. Глагольная фразеология современная русского языка. Баку, Маариф. 1966.

natamam olduğunu başa düşmək olur. Aydın olur ki, dil sistemini təşkil edən elə bütün vahidlər natamamdır. Dil ierarxiyasında sintaktik səviyyə istisna olmaqla bütün səviyyələr natamam vahidlərlə təşkil olunur. Sintaktik səviyyənin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, burada konkret vahid yoxdur, daha dəqiq desək, sintaksisin konkret vahidləri söz birləşməsi və cümlə qalıbləridir. Digər səviyyələr isə elə vahidlərdən ibarətdir ki, bunlar yalnız konfigurasiya tərkibində öz əsas sistem vəzifələrini icra edə bilirlər.

M.T.Tağıyevin əsəri bir çox xarici frazeoloqlar tərəfindən də yüksək qiymətləndirilirdi. Məsələn, M.Tağıyevin kitabı haqqında V.A.Arxañgelski yazırdı: “Kitabın çox mühüm nəzəri əhəmiyyətindən başqa, böyük praktiki əhəmiyyəti var ki, bu da özünün rus dilinin frazeoloji lüğətləri üzərində işdə bürüzə verir. Frazeoloji lüğətlərin tərtibçiləri bundan sonra, həmin monoqrafiyanın müddəalarına əsaslanaraq, frazeoloji vahidlərin morfoloji-sintaktik əhatəsini göstərməlidirlər. Bundan əlavə, kitab ikidilli frazeoloji lüğətlərin tərtibinə yönəlmiş vacib göstərişlər verir”¹.

Rus frazeologiyasının digər görkəmli nümayəndəsi prof. V.M.Mokienko, göstərir ki, sovet frazeologiyasının patriarxlarından biri prof. M.T.Tağıyev hələ 60-cı illərdə frazeoloji vahidlərin semantikasının onların əhatələrindən asılı olmasına fikir vermişdir². Doğrudan da, M.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi sadəcə morfoloji və sintaktik cəhətdən frazeoloji vahidi dil sistemi ilə bağlayan ünsürlərə diqqəti yönəltmir. Konfigurasiya daxilində baş verən semantik dəyişikliklər bilavasitə nüvə və əhatə arasında olan konkret münasibətlərin nəticəsi kimi formalaşır.

A.M.Məmmədli də M.T.Tağıyev konsepsiyasına uyğun olaraq öz əsərini frazeoloji vahidlərin konfigurasiyadaxili nüvə və əhatə

¹ Архангельский В. Методы фразеологического исследования в отечественном языкознании (60-е годы XX в.) // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на-Дону. Ростовского университета, 1968, с. 88.

² Филологический сборник // Материал международной научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения проф.. М.Т.Тагиева. Баку, БСУ, 2001, с. 42.

münasibətlərinə həsr etmişdir. Burada daha çox semantik hadisələr ön plana çəkilir¹.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi Bakı frazeologiya məktəbinin nümayəndələri tərəfindən uğurla işlənib və əsasən rus dilinin frazeologiyası sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanmağa imkan verib.

Son illər prof. M.T.Tağıyev haqqında yazılan əsərlər içərisində görkəmli alim prof. F.Y.Veysəllinin “Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər” adlı məqaləsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. F.Y.Veysəlli göstərir ki, İsveçrə tədqiqatçısı doktor J.Xoyzerman 1977-ci ilin sonunda Tübüngen şəhərində “Frazеologiya. Sovet tədqiqat mənbələri əsasında alman frazeologiyasının başlıca problemləri” adlı monoqrafiyasını nəşr etmişdir. F.V.Veysəlli daha sonra yazır: “Monoqrafiyanın giriş bölməsində müəllif (Y.Xoyzerman-S.F.) qeyd edir ki, sovet frazeoloqları ilə saysız-hesabsız söhbət və məsləhətlərində tanınmış Azərbaycan rusşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Tağıyevin konsepsiyası ona böyük təsir bağışlayıb”².

J.Xoyzerman Azərbaycan dilçisinin konsepsiyasını hərtərəfli təhlil edir və göstərir ki, məhz bu alimin frazeoloji baxışları akademik V.V.Vinoqradovun nəzəriyyəsini yaradıcı şəkildə inkişaf etdirir. “Beləliklə, alman tədqiqatçısı professor M.Tağıyevin frazeologiya sahəsində xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, onun konsepsiyalarını dilçilik elmində rolunu qeyd etməyi lazım bilir”³.

Bu paraqrafda M.T.Tağıyevin davamçılarının əsərləri də təhlil olunur. Xüsusi diqqət prof. F.H.Hüseynovun «Русская фразеология» (“Rus frazeologiyası”)⁴ kitabına verilir. Göstərilir ki, M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi Bakı frazeologiya məktəbinin nümayəndələri tərəfindən uğurla işlənib və əsasən rus dilinin frazeologiyası sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanmağa imkan verib.

¹ Мамедов А.М. Взаимодействие окружения и ядра наречных фразеологизмов с общим значением качественной характеристики действия в современном русском языке. Баку. 1987.

² Veysəlli F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanca xarici dillər, 2008, № 1-2 (6), s. 99-100.

³ Yənə orada.

⁴ Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку. АГУ, 1977.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “Azərbaycan dilçiliyində paremiologiya” adlanır. Burada paremiologiya problemləri ümumi frazeologiya prinsipləri baxımından təhlil edilir. Qeyd olunur ki, frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapdığı dövrdən həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında atalar sözlərinin statusu bir problem kimi qarşıya qoyulur və öz həllini tapmır. H.Bayramov göstərdiyi kimi, atalar sözləri frazeoloqları geniş və dar yanaşma nümayəndələrinə bölür. H.Bayramov özü “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur”¹ deməklə dar yanaşmanın nümayəndəsi kimi çıxış edir. A.Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir².

Dissertasiyanın bu bölməsində Z.Əlizadənin³ və İ.Həmidovun⁴ əsərləri geniş təhlil olunur və göstərilir ki, Azərbaycanda paremiologiya nəzəriyyəsi intensiv şəkildə inkişaf tapmışdır. Lakin hər iki alim atalar sözlərini frazeoloji vahidlərdən ayırmır. Bu mənada onlar M.T.Tağıyev yaratdığı Bakı frazeologiya məktəbindən kənarında dayanırlar və öz müstəqil konsepsiyalarına malikdirlər.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü paragrafı “Müasir dövr Azərbaycan dili frazeologiyası” adlanır. Burada son zamanlar yaranan əsərlər təhlil olunur. Əsasən, H.H.Baxşiyevin⁵, N.Seyidəliyevin⁶ tədqiqat işləri, onların mövcud frazeoloji lüğətləri haqqında məlumat verilir və onlara münasibət bildirilir. Lüğətlərdən də aydın olur ki, frazeoloji baxışlarda bəzən ardıcılıq gözlənilmir. Lüğətlərdə sərbəst söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər əksər hallarda fərqləndirilmir. Terminoloji söz birləşmələrinin frazeologiyanın başqa bir obyektı olması haqda da qəti fikir söyləmək çətindir və bu polemik olaraq qalmaqdadır. Bunun üçün tədqiqat işi aparmaq zəruridir.

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s. 44.

² Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985.

³ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985;

⁴ Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку, 2001.

⁵ Baxşiyev H.H. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəli və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri. Dok. dis. Bakı, 2003.

⁶ Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı, 2006; Frazeologiya lüğəti, Bakı, 2004.

Müasir dövr frazeologiyasından danışarkən S.Mehdiyevanın¹ və Q.Kazımovun² da fəaliyyəti qiymətləndirilməlidir.

Q.Kazımov daha irəli gedərək frazeologiyanın qədim bir tarixə malik olduğunu göstərmişdir. Bu baxımdan onun “Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıyaqədərki dövr)” əsəri çox qiymətli sayıla bilər.

Qeyd edək ki, professor Qəzənfər Kazımovun elmi yaradıcılığının bir qismi də Azərbaycan dilinin frazeologiyası ilə bağlıdır. Belə ki, hələ 1965-ci ildə yazdığı “Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili” adlı əsərində frazeologiyadan bəhs etmişdir ki, bunun da Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixində mühüm rolu vardır.

Müəllif adıçəkilən əsərinin 4-cü fəslini yazıçı Ə.Haqqverdiyevin dram dilinin frazeologiyasına həsr etmiş, onun qrammatik xüsusiyyətlərini, semantikasını ətraflı surətdə araşdırıb təhlil etmişdir. Əsərdə, əsasən canlı xalq dilinə məxsus ifadələrə daha geniş yer verilmişdir.

Professor Q.Kazımov “XI əsrin anadilli möhtəşəm abidəsi” məqaləsində, əsasən də “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisindəki frazeologizmlərə də toxunmuşdur. O, həmçinin bədii ədəbiyyatda “Komizm üsulları” kitabında, “Üzeyir Hacıbəyovun publisistika dili və üslubu” məqaləsində də frazeologizmlərdən bəhs etmişdir.

Q.Kazımov bütün bunlarla təkrarçılığa yol verməmiş, hər dəfə də orijinal fikirlərlə öz sözünü demişdir.

Bu paraqrafda, həmçinin qeyd edilir ki, son zamanlar nəzəri cəhətdən türk dillərinin frazeologiyasının tarixi müqayisəli tədqiqində də bir neçə sanballı əsər yazılmışdır. Bu sahədə frazeoloqlardan M.M.Mirzəliyevanın³, Q.C.Mahmudovanın⁴, K.S.Əhmədovanın⁵,

¹ Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dast. material. əsasında) Bakı, 1991.

² Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıyaqədərki dövr). // Filologiya məsələləri. № 1, 2006, s. 3-53; Komik bədii vasitələr / Seçilmiş əsərləri II c. Bakı, 2008; Üzeyir Hacıbəyovun publisistika dili və üslubu. / Seçilmiş əsərləri IX c. Bakı, 2010, s. 401-536.

³ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri; Bakı, 1996.

⁴ Mahmudova Q.C. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. II c. Bakı. 2009.

⁵ Əhmədova K.Ş. Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində frazeoloji birləşmələr. Dok. dis. Bakı, 2006.

A.C.Məmmədovanın¹ və başqalarının adlarının çəkə bilərik. Buna ilk təşəbbüs göstərən M.Mirzəliyevanın bu sahədə xidmətləri daha böyükdür. Onun əsərində türk dillərində frazeologiyanın ümumi və fərqli cəhətləri üzə çıxarılmış, frazeoloji vahidlərin yaranma tarixi və inkişaf yolları nəzəri cəhətdən işıqlandırılmışdır.

İngilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili isə N.C.Vəliyevanın tədqiqatında öz əksini tapmışdır².

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “Azərbaycan dilçılıyində frazeoqrafiya” adlanır. Bu fəsilədə mövcud frazeoloji və ümumi lüğətlər frazeoloji vahidlərin təsviri baxımından təhlil olunur. Aparılan tədqiqat göstərir ki, əksər hallarda frazeoloji semantika açıqlanmır. Yəni frazeoloji vahidlər leksik vahid və sərbəst söz birləşməsi səviyyəsində semantizasiya olunur.

İkinci gözə çarpan çatışmazlıq sabit söz birləşmələrinin lüğətlərdə frazeoloji vahid kimi təqdim olunmasından ibarətdir. Bu fakt hal-hazırda da sabit söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərdən həm nəzəri, həm də praktik baxımdan fərqləndirilmədiyini sübut edir.

Akademik V.V.Vinoqradovun *фразеологические сочетания* adlandırdığı söz birləşmələrinin mahiyyəti Azərbaycan dilçılıyində açıqlanmadığına görə, bu gün də Azərbaycanda çap olunan ümumi izahlı və xüsusi frazeoloji lüğətlərdə sabit söz birləşmələri frazeoloji vahid kimi verilir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” *Addım atmaq* ifadəsi frazeoloji vahid kimi verilir, yəni ◊ işarəsindən sonra. Bu frazeoloji vahidin iki mənası qeydə alınır: “1) bax addımlamaq 1 və 3-cü mənalarda; 2) *məc.* təşəbbüs etmək”³.

Lüğət məqaləsi bir neçə baxımdan şübhə doğurur. Göründüyü kimi, *addım atmaq* ifadəsinin birinci mənası *addımlamaq* felinin əsas nominativ mənası ilə eyniləşdirilir. Köklərin eyniliyi ilk baxışdan söz birləşməsinin sərbəst olduğunu bürüzə verir. Bundan əlavə, ikinci məna *məcəzi* qeydi ilə verilirsə, deməli, tərtibçilər birinci mənanın adı (məcazi olmayan) mahiyyətini duyurlar.

¹ Məmmədova A.C. Фразеологические способы выражения пословиц и поговорок в турецком и русском языках.

² Vəliyeva N.C. Фразеoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Dokt. diss. avtor.) Bakı, 2004.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı: Elm, 1964, s. 56.

Əlbəttə, bu frazeoloji vahidin yalnız bir mənası var: “təşəbbüs etmək”, o da ki məcazi yox, frazeoloji mənadır.

Ümumiyyətlə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda yeni irihəcmli frazeoloji lüğətin hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində qısa şəkildə tədqiqatın ümumiləşmələri verilir:

1. Keçən əsrdə Azərbaycan dili frazeologiyası bilavasitə akademik V.V.Vinoqradovun yaratdığı nəzəriyyəyə əsaslanıb. Lakin Azərbaycan dilçiləri bu alimin nəzəri baxışlarını Azərbaycan dili materialına uyğunlaşdırmaq cəhdi ediblər. Bu baxımdan, keçən əsr Azərbaycan dili frazeologiyasını iki hissəyə bölmək mümkündür. Birincisi, tamamilə V.V.Vinoqradovun nəzəriyyəsini qəbul edib, onu daha da genişləndirib, istənilən sabit söz birləşmələrini, hətta bədii əsərlərdən sitatları, frazeoloji vahid hesab edir. İkinci istiqaməti təmsil edən alimlər V.V.Vinoqradovun ardıcılıarı kimi təqdim oluna bilər, lakin bunlar Azərbaycan dilinin özəl xüsusiyyətlərini nəzərə alıb və hər bir sabit söz birləşməsini frazeoloji vahid hesab etməyiblər.

Deməli, bu iki istiqamət arasında fərq sabit söz birləşməsinə olan münasibət ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində sabit söz birləşməsini frazeoloji vahidlə eyniləşdirmək ənənəsi çox güclü olub.

2. Keçən əsrdə Azərbaycan dili frazeologiya elmində tamamilə müstəqil və orijinal tədqiqat M.T.Tağıyevin adı ilə bağlıdır. Bəzən bu alimi Azərbaycan frazeologiyasına aid etmirlər, çünki onun tədqiqatı rus dilinin frazeoloji materialı əsasında yerinə yetirilib və əhatə nəzəriyyəsi adı ilə məşhurlaşan baxışlar sistemi rus dilinin frazeoloji materialı ilə bağlıdır. Bu, tamamilə yanlış fikirdir. Söhbət dilçilik metodlarından və prinsiplərindən gedirsə, ölkəmizdəki keçən əsr dilçiliyi, dil materialından asılı olmayaraq, sovet dilçiliyi paradigmasından kənara çıxmırdı. M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi məhz Azərbaycanda geniş tətbiq olunmuş və müxtəlif dillərin frazeologiyasını öyrənmək baxımından əlverişli üsul kimi istifadə olunmuşdur. Bakı frazeologiya məktəbinin yaranması bu alimin adı ilə bağlıdır. Heç şübhəsiz ki, M.T.Tağıyev görkəmli Azərbaycan frazeoloqudur. Eləcə də onun tələbələri də öz tədqiqatlarını hansı dilin materialında apardığından asılı olmayaraq, Azərbaycan frazeoloqlarıdır. Hətta bu alimlərin əsərləri ümumən Azərbaycanda frazeologiya elminin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi keçən əsrdə V.V.Vinoqradovun semantik identifikasiya nəzəriyyəsi ilə bağlı olmayan yeganə frazeoloji konsepsiya idi.

3. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız Azərbaycanda yox, ümumiyyətlə, sovet frazeologiyasını səciyyələndirən nəzəri problem, bir tərəfdən sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələrini, digər tərəfdən sabit söz birləşmələri və frazeoloji vahidləri ayırmaqdan ibarət idi. Təhlil olunan əsərlərin əksəriyyətində bu dil və nitq vahidləri kifayət qədər aydın fərqləndirilmir.

Frazeologiyanın ən vacib məsələsi sabitliyə münasibət olaraq qalır. Aparılan təhlil göstərir ki, sabitlik dilin sistem xüsusiyyəti kimi yox, əksər hallarda nitqdə bərpa olunmaq qabiliyyəti ilə eyniləşdirilir.

Əslində, nitqdə bərpa olunmaq sabitliklə müqayisədə ikinci dərəcəli keyfiyyətdir. Sabitlik dil vahidlərinin sistem daxili xüsusiyyətidir, bərpa olunmaq isə həmin sabitliyin nitqdə bürüzə olunan cizgilərindəndir.

4. *Sərbəst söz birləşmələri* adı altında məlum olan nitq vahidləri də sabitlik üzərində qurulur. Ən başlıcası ona görə ki, sabitlik olmazsa, heç bir sərbəst söz birləşməsi nitqdə yarana bilməz. Buradan yalnız bir nəticəyə gəlmək olar: sərbəst söz birləşməsi də sabitlik üzərində qurulur və “sərbəstlik” anlayışı tamamilə şərti bir anlayışdır. Fikrimizcə, “sərbəstlik” anlayışı və *sərbəst söz birləşməsi* termini metadil baxımdan əlverişlidir və nitqdə yaranan söz birləşmələrini dildə mövcud olan, nitqdə işlənən söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün işlədilir.

5. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan dilçiliyi müstəqil şəkildə frazeoloji problemləri həll etmək istiqamətində inkişaf edib. Əlbəttə, dünya dilçiliyinin təsiri özünü bilavasitə vahid metadil və metodlar sistemindən istifadədə bürüzə verib. Lakin Azərbaycan dilçiliyi bütün mücərrəd frazeoloji müddəaları yalnız Azərbaycan dili materialına tətbiq olduğundan sonra qəbul edib. Ona görə də Azərbaycanda frazeologiya nəzəriyyəsini, onun təşəkkül mərhələlərini düzgün başa düşmək üçün Azərbaycan dilinin zəngin frazeoloji materialına bələd olmaq lazımdır, zəruridir.

6. Azərbaycan frazeologiyasının işlənməsində praktik aspekt nəzəri aspekti üstələyir. Yəni obrazlı ifadələrin hamısı adətən imkan daxilində tədqiqata cəlb olunur. Bu hal, fikrimizcə, müsbət səciyyə daşıyır, çünki nəzəri polemika əslində dil materialının öyrənilməsini

längidən amildir. Bu hal özünü frazeoqrafiyada da göstərir, istənilən obrazlı ifadələr yaxud sabit söz birləşmələri lüğətlərə daxil edilir.

7. Azərbaycan frazeologiyası indiyə qədər ənənəvi yolla tədqiq edilir. Frazeoloji vahidlər leksik vahidlərin obrazlı qarşılığı kimi nəzərdən keçirilir və dəyərləndirilir. Nəzərə alınmır ki, leksik vahid də obrazlı və ekspressiv ola bilər, obrazlılıq, emosionallıq və ekspressivlik yalnız frazeoloji vahidləri səciyyələndirmir. Qlobal mahiyyətə frazeoloji vahidlər əksər hallarda leksik vahidlərdən fərqlənir. Adətən “hər frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər bir söz birləşməsi frazeoloji vahid deyil” fikri qanadlı söz kimi təkrar olunur. Frazeoloji vahidlərin sözlərdən ibarət olmadığı və ona görə də söz birləşməsi olmadığı nəzəri səviyyədə təhlil olunmur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya geniş baxış tədricən üstün gəlir. Tədqiqatçılar sabit söz birləşmələrini, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri frazeoloji vahid kimi qiymətləndirirlər. Lüğətlərə adətən bunlar qeyd-şərtsiz daxil edilir. Lakin frazeologiyaya daxil edilmir.

8. Azərbaycan frazeoqrafiyası frazeologiya nəzəriyyəsinin vəziyyətini əks edir ki, bu da təbiidir. Lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin semantik həcmi tamamilə açılmır, frazeoloji konfiqurasiyalar verilmir, misallar adətən olmur. İkidilli lüğətlərdə ekvivalentliyin dərəcəsi müəyyən olunmur. Keçmişdə olduğu kimi, müasir frazeoloji lüğətlər də lüğətdən çox sözlük xatırladırlar.

Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda bugünə qədər kifayət qədər nəzəri və frazeoqrafik potensial toplanmışdır. Odur ki, yeni tələblərə cavab verən nəzəri ümumiləşmələr və lüğətlər təqdim olunmalıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur:

1. XX əsr Azərbaycan frazeologiyası və strukturalizm. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2009, № 3 s. 59-62.
2. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmə haqqında təsəvvürlər. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı, 2010, №1(72). s. 100-101.

3. Место фразеологии в лексикографии. // Вопросы филологических наук. Москва, 2010, № 3 (43) с. 93-95.
4. Азербайджанская фразеология, итоги XX века. // Коммуникативная парадигма в гуманитарных науках (материалы международной научно-практической конференции). Ростов-на-Дону. 2010. с. 283-284.
5. Frazeologiya nəzəriyyəsinin təşəkkül dövrü. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı, 2011, № 1(77) s.16-18.
6. Azərbaycan frazeoqrafiyası. Prinsiplər və təsvir metodları. // Filologiya məsələləri. Bakı, 2011, № 3. s. 157-162.
7. İşarənin semiotik statusu və ikinci dərəcəli nominasiya. // Filologiya məsələləri. Bakı, 2011, № 6, s. 24-31.
8. M.T.Tağıyev və Bakü Deyimler Okulu. // MOTİF AKADEMİ. Halkbilimi dergisi.Motif Akademy Folklore Journal. Azərbaycan Özel Sayısı. Special Issue on Azerbaijan. İstanbul, 2011/2. s.118-123.
9. Фразеологическая семантика. Дискуссии 60-х гг. прошлого столетия в Азербайджанской лингвистике. // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. (Международная научно - практическая конференция 25-26 марта 2011 года) Пенза-Москва-Решт, 2011, с. 22-23.
10. Место фразеологии в лексикографии. // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. (Международная научно-практическая конференция 25-26 марта 2011 года) Пенза-Москва-Решт, 2011, с. 262-265.
11. Бакинская школа фразеологии. История и современность // Хаваршы - Вестник Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая. Серия «филологические науки», Алматы, 2012, №3 (41), с. 50-52.
12. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin məna fərqləri // Filologiya məsələləri. Bakı, 2012, №8, s. 63-66.

РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ФРАЗЕОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена становлению фразеологической теории в азербайджанском языкознании во второй половине прошлого столетия. Она состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, определяются объект и предмет, основная цель и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, говорится о методах и источниках, а также апробации диссертации.

Первая глава диссертации называется «Формирование и развитие теории фразеологии». Она состоит из трех подглав: «Структурализм и фразеология в общем языкознании», «Теория семасиологии и фразеологии В.В.Виноградова, ее значение в языкознании», «Современная когнитивная парадигма и фразеология». В этих подглавах последовательно анализируются различные этапы развития фразеологии.

Вторая глава диссертационной работы называется «Развитие теории фразеологии в Азербайджане». Эта глава состоит из четырех параграфов. Первый параграф называется «Период становления теории фразеологии. Общие принципы». Здесь анализируются работы 50-70-х гг., в центре внимания которых стоит определение языкового статуса свободных словосочетаний, устойчивых словосочетаний, фразеологических единиц и пословиц. Во втором параграфе под названием «М.Т.Тагиев и бакинская школа фразеологии» анализируются теоретические взгляды М.Т.Тагиева и его последователей. В третьем параграфе – «Паремиология в азербайджанском языкознании» – рассматриваются вопросы теории паремиологии. Четвертый параграф называется «Фразеология азербайджанского языка современного периода». Последовательный анализ, проведенный здесь, позволил определить основные направления развития теории фразеологии в Азербайджане. В

качестве общего вывода отмечается, что в Азербайджане преобладает широкий подход к пониманию фразеологии.

Третья глава диссертации называется «Фразеография в азербайджанском языкознании». В этой главе критическому анализу подвергаются существующие фразеологические словари. Отмечается, что главным недостатком фразеографии в Азербайджане является отсутствие дифференцированного подхода к описанию фразеологической семантики. Кроме того, в словари попадают свободные и устойчивые словосочетания, не являющиеся единицами вторичной номинации.

В заключении подводятся итоги исследования и даются краткие выводы.

**DEVELOPMENT OF THE THEORY OF PHRASEOLOGY
IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY
IN THE AZERBAIJANI LINGUISTICS**

SUMMARY

The thesis deals with the establishment of the theory of phraseology in Azerbaijani linguistics in the second half of last century. It consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of references.

The introduction deals with the urgency, the object and subject of the work, main purpose and tasks, its scientific novelty, theoretical and practical significance, as well as the methods and sources.

The first chapter is entitled "The Formation and development of the theory of phraseology." It consists of three subchapters: "Structuralism and phraseology", "The theory of phraseology and semasiology of academician V.V.Vinogradov and its influence on linguistics", "Modern cognitive paradigm and phraseology." In these sub-chapters various stages of the development phraseology are successively analyzed.

The second chapter is called. "The Development of the theory of phraseology in Azerbaijan". This chapter consists of four subchapters. The first sub-chapter is called "The period of formation of the theory of phraseology. General principles." It analyzes the works of 60-70s. The focus of which is the definition of a language status of free combinations of words, set phrases, proverbs and phraseological units. The second sub-chapter deals with the "M.T.Tagiev and the Baku School of phraseology." The third sub-chapter discusses the theory of paremiology. It's called "Paremiology in Azerbaijan. Z.Alizade. I.Hamidov. "The fourth sub-chapter is called "modern period of the Azerbaijani phraseology". Sequential analysis in this chapter, allowed us to determine main directions of development of the theory of phraseology in Azerbaijan. As a general conclusion it is stated that wide approach to understanding the phraseology prevails in Azerbaijan.

The third chapter is called "Azerbaijani an phraeography". This chapter critically analyzes the current phraseological dictionaries. It is noted that the main drawback of phraeography in Azerbaijan is the absence of a differentiated approach to the description of phraseological semantics. In addition, free and stable phrases that are not units of the secondary category get into dictionaries.

The conclusion includes the main results of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ФИДАН ВАГИФ кызы САЛАЕВА

**РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ ФРАЗЕОЛОГИИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

5704.01 - Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ-2013